

EVLYA ÇELEBİ'YE GÖRE ACEM MANİSİ*

According To Evliya Celebi Acem's Mani

Hikmet İLAYDIN

Petrev Naili Boratav, bir kitabında, cinaslı manilerin oldukça eski bir gele- neğe çıkma ihtimalini belirttikten sonra, Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sindeki bir metin, bu tip manilerin XVIII. yüz- yıl da söylendiğine bir tanıktır. Evliya bu a 'Acem manisi' der; bu deymi 'Âzeri tipi mani' anlamında almamız gerekir, metin gerçekten de Âzerî ağzının özel- liklerini taşır" diyor ve bir mani çeşidini bildirmiş oluyor¹.

Özel kitaplığımızdaki bir XVII. Yüzyıl mecmuasında acem manilerinin örnekleri bulunmaktadır. Bunların genel başlığı "Bahr-i Muamma-yi Ma'nî-i Acem"dir. Mecmuayı düzenleyen, söz konusu manilere ayrı bir önem vermiş, sayfa kenarlarını çiçek motifleriyle süslemiştir. Manilerin halktan derlenmediği, adı verilmeyen bir okur yazar tarafından katar olarak hazırlandığı, birkaç yerde kendi aralarında kümeleşmelerinden ve anlatımın, eski yazının imlâ özellikleri

içinde çözümünü sık sık güçleşen ve folklor düzeyini aşan özentili söz gösterileriyle yüklü bulunmasından anlaşılıyor. Sayısı 32'yi bulan bu manilerin baştan iki tanesi Peygamber, bir tanesi Dört Halife hakkındadır. Şair, konusu belirli bir manzumeye başlar gibidir. Ancak bütünlük, katarın geri kalan bölümünde, manilerin değişmeyen kuruluşlarıyla, zengin uyaklarıyla veya sürprizli cinaslarıyla, kısaca daha çok biçim yönünden korunmaktadır.

"Bahr-i Muammâ-yi Ma'nî-i Acem" başlığını birkaç bakımdan dikkate değer buluyoruz:

1)Mani sözcüğü, eski kaynaklarda olduğu gibi, burada da ma'nî (mânâ) olarak yazılmıştır².

2) Kullanılan ölçü, hece sistemi içinde, aruzdakine benzer bir bahir, bir birim sayılmaktadır. Mecmuadaki yazılış biçimiyle, her mani, iç uyaklı bir beyit görünümündedir (musammat). Bu durumda beyit ölçüsünün (başlığa göre bahrin) 7+7 – 7+7 olması gerekir. Ne var ki eskilerde hemen daima rastladığımız bu "manzumeyi sayfaya yerleştirme" yöntemi, her beyti "yedişer heceli dörder dize" gibi okumamıza engel değildir. Zaten sözün tabii bölünüşleri ve anlatımın kıvraklığı, sözgelişi Yunus şiirlerinde de görüldüğü üzere, bizi o yola sokmaktadır.

* Bu makale Prof. Dr. İ. Hakkı Aksoyak tarafından bir sahaftan satın alınmıştır. Makalenin özgün adı "Acem Manisi'dir. Makale, aslına uygun biçimde yayına hazırlanmıştır. Hikmet İlaydın'ın kitaplarının bir kısmı Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü kitaplığına bağışlanmıştır. Yukarıdaki fotoğraf bu kitaplıktaki resminden taranarak alınmıştır.

3) Başlıktaki Muammâ terimi de dikkati çekiyor. Birden fazla sözcükten oluşan (mürekkep) cinasların kimi zaman çetinleşmesi, Acem manilerinin halk ve divan geleneklerindeki muammalarla karşılaştırılmasına yol açmış olacaktır. Bunların, çabuk kavrama yeteneğini ölçen bilmece olarak kullanıldığı da akla gelebilir.

4) Acem manisi adı, bizce, bu tür manilerin Doğu Anadolu kökenli olmalarından. Başta Dört Halife'nin anılması, şairin şii olmadığı anlaşılmalıdır. Yazıda hareke bulunmadığı için lehçe özelliklerini bütünüyle sezemiyorsak da, Doğu bölgelerimizde yayılmış olan Âzerî lehçesinin açık izlerine yer yer rastlamaktayız:

Oku kitâb ile sen
Bunda bir kumaş al kim
Anda satabilesen
(4.)
Anda yatabilesen
(5.)
Günün yahşısı ahdır
(10.)
Biçare yâre meni
Arz eyle yâre meni
Aşk talgasına düştüm
Çarpaydı yâre meni
(28.)

5) Kimi uyaklarda da k ile Âzerî lehçesinde ve başka ağızlarda bunun yerine geçebilen h bir sayılmış, sözgelişi yakan'la ya han, hâli ile yakalı cinas olarak kullanılmıştır (6., 7., 8. vb.). Metin, kopya edilirken az çok Anadolu lehçesine uydurulmuş olacaktır.

6) Elimizdeki manilerin daha da eski olduğu, bazılarının XVII. Yüzyılda halkça bilinmesinden anlaşılıyor. Nitekim bunlardan birine, Evliye Çelebi'de rastlamaktayız. 5. Parça bizim mecmuamızda

Baba kitâb ile sen
Oku kitâb ile sen
Bunda bir amel kazan
Anda yatabilesen

olarak yazılıdır. Evliya'nın, at tımar eden bir gencin söyleyişine göre tesbit ettiği şekil de şudur:

Baba kitâb ile sen
Uğraşma nafile sen
Bunda bir iş eyle kim
Anda yatabilesen

Evliya Çelebi, tam Acem manisi tipinde bir örneği de kaydetmektedir:

Lalanın dünyası ne
Aldanma dünyasına
Dünya benim diyenin
Dün gittik dün yasına³

2. manideki ediser (edecek) çekimi de, bu metinlerin eskiliğini belirten bir iz olmalıdır.

Elimizdeki Acem manileri, biçim bakımından, a a x a kuruluşundaki klasik manilere benzemektedir. Yalnız, örneklerin çoğunda ilk dize, kesik manilerdeki "Azizim, Âşık der, Adam aman" türünden uyarılar yerine, "Bu gelen, Baba, Biçâre, Karşumuzda, Karşuda" sözleriyle başlamaktadır. Plan ise dört dizeli düz manilerinkine yakındır: İlk iki dizenin konuca sonrakilerle doğrudan ilgili olması şart değildir. Birinci dizede, anlamdan çok ses yönünden, yapılacak söz oyununun temel ögesi ortaya konmakta, ikinci dizede, bu oyunla, sonda çarpıcılığı belirecek olan sürpriz hazırlanmış bulunmaktadır. Bu yüzden cinaslar, çoğunlukla ikinci ve dördüncü dizeler arasındadır. Asıl maksat, yine son iki dizededir: Bir öğüt, bir düşünce, kimi zaman ince bir duygu... Ancak, başarılı örneklerde ilk iki dizeyi yok saydığımız zaman, gerçekte cinasa, oyuna ve sürprize muhtaç olmayan şiirin, bu tür özentilerden arınır arınmaz, öz halinde

açığa çıktığını görüyoruz:

Bir gün dostu görmedim
Sandım ki yüz gün oldu
(11.)

Avcı bir, maral iki,
Dolaştırdı dağı dört...
(20.)

Bilmem, dilim ne söyler,
Gözüm yâre değende...
(29.)

Söylediklerimiz, nihayet önümüzdeki sayılı örneklerin verileridir. Bu bakımdan Acem manilerini, bugünkü bilgilerimizle, ancak, “dört dizeli cinaslı (veya zengin uyaklı) maniler” diye tanımlayabiliyoruz⁴. Bunlarla cinaslı tuyuklar arasında ilişki bulunup bulunmadığı, ayrı bir araştırma konusudur.

Metinlere geçelim.

1.
Bu gelen Mustafâ'dur
Derdlülere şifâdur
Âleme nazar kıldım
İçinde Mustafa dür
2.
Bu gelen Mustafâ'dur
O bir ehl-i vefâdur
Ukbâda da şefaât
Ediser Mustafa'dur
3.
Habîbin Çâr-Yâridür
Dördü bir çâr yâridür
Lem-Yezel nazar etmiş
Ebedî çâr yâridür
4.
Baba kitâb ile sen
Oku kitâb ile sen
Bunda bir kumaş al kim
Anda satabilesen
5.
Baba kitâb ile sen
Oku kitâb ile sen
Bunda bir amel kazan
Anda yatabilesen

6.
Biçareye kan gerek
Can oda yakan gerek
Dost, böyle salınışa
Ya sultan ya han gerek
7.
Karşumuzda yakalı
Ya sultandır ya handır
Derdini ben çekerim
Gerden kuçan yakandır
8.
Karşumuzda yakalı
Ne doludur ne hâlî
Beni bu derde salan
Ol seraser yakalı
9.
Biçare ne karedir
Çalnan nekkaredir
Dedim: Dost, meh yüzünde
Zülûfün ne karedir
10.
Zülûfün ucu siyahdır
Mehin rûyu siyahdır
Baba, fenâ dünyada
Günün yahşısı ahdır
11.
Karşuda yüz gün oldu
Zülf bulut, yüz gün oldu
Bir gün dostu görmedim
Sandım ki yüz gün oldu
12.
Karşuda yüzden alam
Artmışdır yüzden elem
Dilerim sevdiğimin
Nikabın yüzden alam
13.
Biçare yüz incidir
Yüz sedef, yüz incidir
Ben dostu bir incitmem
Dost beni yüz incidir.
14.
Biçare yüz incidir
Yüz sedef, yüz incidir
Güzelin güzel gözün
Nâ-halef yüz incidir

15.

Biçare incidenden
Dizinmiş inci dendan
Hatır yapan ol dostum
Olma can incidenden

16.

Baba pervanedendir
Perî-rû annedendir
Çün rüsvâ-yı aşk oldum
Dahi pervâ nedendir

17.

Baba pervane düşer
Nâra pervane düşer
Ben âşıkım diyene
Ona perva ne düşer

18.

Gözüm gözeden oldu
Yollar gözeden oldu
Âlemleri yaradan
Bizi gözeden oldu

19.

Gözüm gözeden oldu
Yollar gözeden oldu
Dost yoluna bakmaktan
Bilmem göze de n'oldu?

20.

Biçare der dağı dört
Çek sineme dağı dört
Avcı bir, maral iki
Dolaştırdı dağı dört

21.

Biçare der sad dağı
Çek sineme sad dağı
Sad avcıdır, sad maral
Sad dolaşır sad dağı

22.

Biçare bu sadağı
Göğermiş buse dağı
Sineme bir ok yeter
Ne dökdün bu sadağı?

23.

Okun sadağa değer
Atma sadağa değer
At oynar, kılıç parlar
Kazâ sadağa değer

24.

Okun sadağa değer
Atma sadağa değer
Lebinden bir buse ver
Yüz bin sadağa değer

25.

Biçaredir ok yatar
Sadağ yatar, ok yatar
Gönlüm evi gam, tünlük
Etme aydın, ok yatar

26.

Biçare yara yara
Kes bağrım yara yara
Yârim Yemen'e gitdi
Deryalar yara yara

27.

Karşumuzda yüz yara
Su dokunur, yüz yara
Bir kılı kırk yarmışlar
Ârif var ki yüz yara

28.

Biçare yâre meni
Arz eyle yâre meni
Aşk talgasına düşdüm
Çarpaydı yâre meni

29.

Baba yare değende
Sızlar yare değende
Bilmem dilim ne söyler
Gözüm yâre değende

30.

Karşumuzda yüz oku
Çek sinemden yüz oku
Bilene bir ok yeter
Bilmeyene yüz oku

31.

Karşumuzda diz oku
Çek sinemden, diz oku
Sinem sadağın olsun
Baştan başa diz oku

32.

Gittiler gezindiler
Seyr edip gezindiler
Sinemde yer kalmadı
Ok okun gezin diler

AÇIKLAMALAR:

1. 3.-4. dizeler: “Bütün varlıklara baktım (nazar kıldım); bunların içinde Mustafa (Peygamber) inci (dür)dir.” Tanrının önce bir cevher yarattığı, ona bakmasıyla varlıkların ortaya çıktığı söylenir. Elimizdeki mecmuada Safâî adlı bir şairin, İslâm kozmogonisi konulu bir şiiri şöyle başlamaktadır:
Hak, kudret eliyle evvel
Lutf ile nazar eyledi
Ol beyaz dürü yarattı
Kamu cevheri yarattı
2. ehl-i vefa: Vefalı kişi. ukbâ:Öbür dünya. ediser: Edecek (olan)
3. Hâbib: Tanrı'nın sevgilisi (Hz. Muhammed). Çâr-Yâr:Peygamberin yakını olan ilk dört halife (Ebubekir, Ömer, Osman, Ali); sözlük anlamıyla “dört dost”. Lem-Yezel: Yokluğu olmayan (Tanrı). nazar etmiş: (İyilikle) bakmış. ebedî: Sonsuzluğa kadar. Cinas, ilk dizede özel ad olarak geçen Çâr-Yâr ile son dizedeki çâr-yâr'ın sözlük anlamı arasında kuruluyor sanırız. “Ebedî dört dosttan maksat, belki de, Peygamber’le birlikte bu dört kişinin cennetle muştulanmış olanlar arasında bulunmalarıdır.
4. Kitâb: (Burada) Kur’an. bunda: Bu dünyada, yaşarken. anda: Orada, öbür dünyada.
5. Kitâb, bunda, anda: 4. manideki gibi. amel kazanmak: Ahrete yarar işler yapmış olmak. yatabilesen: (Mezarda rahat) yatabilesin.
6. can oda yakan: Canını ateşe yakan, sevginin acısını çeken. 3.-4. dizeler: “Böyle salınarak yürüyüş, ya sultana, ya da hana yaraşır.”
7. kuçmak: Kucaklamak. gerden: Gerden 3.-4. dizeler: “Seni sevmenin acısını ben çekerim. Gerdanını kucaklayan ise, üstündeki giysinin yakasıdır.”
8. hâlî: boş. Serâser: Bir kumaş çeşidi.
9. meh (mâh):Ay. nekkare: Vurularak çalınan bir saz. Son iki dize: “Dedim ki: Yüzün ay gibi (ışıklı) iken saçın niçin karadır?”
10. Mehin rûyu siyahdır: Ayın yüzü karadır. (Ayın güneşten ışıklandığı veya çok zaman gölgeli olduğu düşünölmüş olsa gerek.) fenâ: (fâni yerine) Geçici, yok olucu. Son dize: “Günün iyisi (yahşısı) ak (ah) olanıdır.” (ak gün, “kara gün” karşıtı, iyi, mutlu gün).
11. 2.dize: “Saç (zülf) bulut, yüz de gün (güneş) oldu.” (Saç yüzü örttüğü için.)
12. nikab: (Burada) duvak. Son iki dize: “Dilerim ki sevdiğimin duvağını yüzünden alayım (Onunla evleneyim).”
13. sedef,inci: İncinin, nisan nisan yağmurunun sedefe düşen damlasından meydana geldiğine inanılır. Son dize, “Dost beni yüz kez (veya yüz kat) incitir, üzer.”
14. sedef, inci: 13. maniye bkz. nâ-halef yüz: Babasına çekmeyen hayırsız kişinin suratı. Son iki dize: “Hayırsız kişinin suratını görmek, güzelin güzel gözünü rahatsız eder.”
15. denden: (Farsça dandân’dan bozma) diş. 2.dize: “Dişler, dizilmiş inciye benzer.” hatır yapmak: Gönül almak.” Son dize: “Can incitenlerden olma.
16. 2. dize: “Peri yüzlü güzel anadan doğmadır.” Rûsvâ-yı aşk: Sevgisi yüzünden dile düşüp hor görölen. Son iki dize: “Madem sevgi yüzünden kınanıp horlanıyorum, daha neden çekineceğim?”

17. nâr: Ateş. Son iki dize: “Ben âşıkım diyenin utanıp çekinecek bir hali kalır mı?”
18. yollar gözeden: Gözü yollarda kalan. bizi gözeden: Bizi gözeten, koruyan.
19. yollar gözeden: 18. maniye bkz.
20. 1. dizedeki dört, metinde yanlış olarak tut yazılmıştır. 2. dize: “Bağırma dört dağ çek, dört yerinden dağla.” maral: Dişi geyik. Son iki dize: “İki maral, bir avcıya dört kez dağı dolaştırdı.”
21. sad: Yüz (100). dağ (2. dizede): Dağlamakla meydana gelen yara. Son iki dize: “Yüz tane maral, yüz avcı, yüz tane dağı yüz kez dolaşırlar.”
22. göğermiş: Morlaşmış. buse dağı: (Metinde bu sadağı): Öpmekten meydana gelen çürük. sadak: Ok çantası. Son dize: “Bu ok çantasını niçin döktün, içindeki okların hepsini niçin harcadın?”
23. sadak: 22. maniye bkz. sadağa: (Son dizede): Sadaka. Dizenin bütünü: “Kaza, sadakaya değer; az sadaka çok belâ defeder.”
24. İlk iki dize için 23. maniye bkz. leb: Dudak. sadağa: Sadaka. Son dize: “Yüz bin sadakaya değer.”
25. sadağ: sadak (22. maniye bkz.). 2. dize: “Ok çantası yatar, içindeki oklar da yatar.” tünlük: Karanlık. Son iki dize: “Gönül evim gamlı, karanlık, aydınlık edip içinde yatan oku uyarma.”
26. yara yara: yararaktan
27. 2. dize: “Yüzüm yaralı, su (değince) dokunur.” Son dize: “Ne olgun kişiler (ârifler) kılı kırk değil, yüz yararlar.”
28. meni: (Âzerî lehçesinde) beni. Son iki dize: “İçine düştüğüm sevgi dalgası keşke beni yara (sarp kayalığa) veya sevgiliye çarpsa...”
29. 2. dize: “Yara, dokunulunca sızlar.”

Son dize: “Gözüm sevgiliye değince (Onu görünce).”

30. 2.dize: “Bağırma attığım yüz tane oku çek, çıkar.” 3.dize: “Bileme işaret olarak bir ok yeter (Ok’un anlaşma aracı olarak kullanıldığı düşünülüyor). Son dize: Anlamayana, bir şeyi yüz kez oku, boşunadır.”
31. 2.dize: “Bağırmdaki okları çek, sırala.” Son iki dize: Bağırma ok çantan olsun, baştan başa ok sapla.
32. Seyr etmek: Yürümek, gezinmek. gez: Okun, atılırken, yayın kirişine girecek gediği. Son iki dize: “Bağırmda (ok saplanmadık) yer kalmadı. Öyle ki ok okun gezini diliyor (bölüyor).”

NOTLAR

- 1 Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul 1969, s.186.
“Hemân Tayyaroğlu Ahmed Paşa eydür: “Bak a Murtaşâ Paşa karındaşım, bu kârâne-i dünyânın hükmü budur. Bozmak ve bozulmak Allâhu Rabbü’l-âleminin elindedir, ammâ hâlâ hasb-i hâlimize münâsib bir Acem mânisi vardır kim ne der. Mâni-i Acem, beyt:
*Baba kitâb ile sen
Oku ki tâ bile sen
Bunda bir iş işle kim
Sinde yatabilesen*
Ey imdi mürüvvet ve merhamet Hazret-i Ali’den kalmışdır. Sen dahi Murtaşâ Ali isimlisin. Hâlâ şimdi huzûruna kendü ayağımızla ayağına geldik kim ayağıyla gelüp amân diyene ölüm olmaz. Aye[t] sûre-i “vemen dahalehu kâne eminen” (Kur’an-ı Kerim, Ali İmran, 97) deyü sana dahl düşdük. Gayret ve hamiyet senindir” deyüp Tayyarzâde Ahmed Paşa hâmüş-bâş oldu. “Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin, *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, İstanbul 2001, Cilt 5, s124. Tarafımızdan eklenmiştir.İ.H.A.
- 2 Mani hakkında toplu bilgi ve geniş kaynakça için bakınız: Dr. L. Sami Akalın, *Türk Manilerinden Seçmeler*, Cilt 2, İstanbul 1972 (Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı yayınlarından).
- 3 Akalın, age. Cilt I, s. XXVI. Son iki dizeyi şöyle anlıyoruz: “Dünya benimdir!” diyenin dün yasına (gece yapılan yas toplantısına) daha dün gittik.
- 4 Dört dizeli kesik maniler, ilk dizeleri bazı kalıplaşmış sözlerle doldurulunca Acem manisine benzemektedirler. (Bkz. Dr. L. Sami, Akalın, age. Cilt I, s.XVIII)